

Pot do ustanovitve Slovenija-transplanta

The process of establishing Slovenija-transplant (Institute of the Republic of Slovenia for the Transplantation of Organs and Tissues)

Nastja Svetina,¹ Zvonka Zupanič Slavec²

¹ Splošna bolnišnica
Celje, Oblakova 5, 3000
Celje

² Inštitut za zgodovino
medicine MF UL, Zaloška
7a, 1000 Ljubljana

Korespondenca/ Correspondence:

Nastja Svetina, dr. med.
Splošna bolnišnica Celje,
Oblakova 5, 3000 Celje

Ključne besede:

transplantacijska
medicina; retrospektivna
študija; Slovenija-
transplant; zgodovina
medicines

Key words:

transplantation
medicine; retrospective
study; Slovenija-
transplant; Slovenia;
history of medicine

Citirajte kot/Cite as:

Zdrav Vestn 2016;
86: 24–32

Prispelo: 23. nov. 2015,
Sprejeto: 13. jan. 2016

Izvleček

Izhodišče: Zdravljenje s presaditvijo je kompleksna in sorazmerno nova medicinska dejavnost. Za svoje izvajanje uporablja dele človeškega telesa, ki so podarjeni s ciljem pomagati sočloveku pri sicer neozdravljivi bolezni. Predpogoj za uspešno zdravljenje s presaditvijo delov človeškega telesa je razvoj programa za pridobivanje le-teh, kar je samostojna dejavnost, ki zahteva ustrezno obravnavo strokovnega, pravnega, organizacijskega in etičnega vidika.

Metode dela: Za raziskavo smo uporabili vse primarne neobdelane arhivske vire, shranjene v ustanovi Slovenija-transplant, in jih obdelali z ustaljenimi in evalviranimi historiografskimi pristopi, deskriptivno-analitičnimi metodami dela, uporabljenimi za pregled primarnih arhivskih ter sekundarnih objavljenih virov.

Rezultati: Leta 1970 so v Sloveniji začeli s presaditvami ledvic živih sorodnih darovalcev. Dokler je transplantacijska dejavnost zajemala samo presaditev ledvic živih darovalcev, so za njeno organizacijo in potek skrbeli nefrologi. »Zakon o odvzemu in presaditvi delov človeškega telesa v zdravstvene namene«, izdan leta 1985, ter pravilnik, ki je opredeljeval natančnejša medicinska merila in način za ugotavljanje nastanka smrti osebe, od katere se smejo vzeti deli telesa za presaditev zaradi zdravljenja, sprejet leta 1986, sta omogočila presajanje organov umrlih darovalcev. S prehodom na umrlega darovalca ter možnostjo presajanja drugih organov (srce, jetra, pljuča, trebušna slinavka) se je pokazala potreba po organizaciji te dejavnosti na nacionalni ravni. Najprej je bil leta 1992 ustanovljen Razširjeni strokovni kolegij za transplantacijo, načrtoval vse potrebne postopke za izgraditev nacionalne transplantacijske mreže, vzpostavitev 24-urne koordinacije ter čimprejšnje sprejetje novega transplantacijskega zakona, ki je leta 2000 omogočil ustanovitev zavoda Slovenija-transplant.

Število pridobljenih organov umrlih darovalcev je po vzpostavitvi 24-urne centralne koordinacije transplantacijske dejavnosti občutno naraslo. Slovenija je s tem dosegla podobno število pridobljenih organov umrlih darovalcev na milijon prebivalcev, kot so ga v tistem času imele države, članice združenja Eurotransplant. Obenem je bil sistem varen, zanesljiv, pregleden in ustrezno urejen. Na podlagi naštetih dejstev je Slovenija lahko pričela pogajanja za pridružitve Eurotransplantu. Polnopravna članica združenja je postala še pred uradno ustanovitvijo zavoda Slovenija-transplant leta 2000.

Abstract

Background: Transplantation medicine is a relatively young medical field. Human organs are used for treatment purposes. These organs are donated with the aim to help fellow humans suffering from incurable diseases. A prerequisite for successful treatment is the development of a program that will take care of procuring the necessary organs. This should be an independent activity which requires appropriate addressing of professional, legal, organizational and ethical aspects.

Methods: All the primary sources of Slovenija-transplant archives as well as various secondary sources were used for the purposes of this research. The collected data were processed using stan-

standardized and evaluated historiographic approaches, descriptive-analytic methods used for analyzing archived and published secondary sources.

Results: In 1970, kidney transplantations from living related donors were started in Slovenia. As long as the transplantation activity covered only kidney transplants from living donors, all the activities were conducted by nephrologists. The Act on removal and transplantation of human body parts for medical purposes issued in 1985, and the Rules on detailed medical criteria and the methods for determining occurrence of brain death of the person from whom it is permitted to take body parts for transplantation for treatment adopted in 1986, made it possible to transplant organs from deceased donors. With the transition to deceased donor organs and the possibility of transplanting other organs (heart, liver, lungs, pancreas), it became necessary to organize these activities at national level. In 1992, the Extended Expert Council for Transplantation was established. The council planned all the necessary procedures for the establishment of a national transplantation network, and 24-hour coordination, as well as for the accelerated adoption of a transplantation law which enabled the establishment of Slovenia-transplant in 2000.

After the establishment of 24-hour central coordination, the number of organs procured from deceased donors has increased substantially. Slovenia has reached a similar number of organs obtained from deceased donors per million inhabitants as member countries of the Eurotransplant association. At the same time the system was safe, reliable, transparent and properly regulated. Slovenia could therefore start negotiations for joining Eurotransplant. Even before the formal establishment of Slovenia Transplant, Slovenia became a full member of the association.

Uvod

Začetki transplantacijske dejavnosti v slovenskem prostoru segajo v leto 1969, ko je bil pod vodstvom prof. dr. Mateje Bohinjec (Slika 1) ustanovljen na Zavodu za transfuzijo krvi RS Laboratorij za tipizacijo tkiv.¹ S prejemnikom skladna ledvica živega darovalca je bila prvič uspešno presajena leta 1970 v Kliničnem centru Ljubljana.² Odsotnost ustrezne zakonske podlage je preprečevala presaditve ledvic umrlih darovalcev, zato so do leta 1986 sledile zgolj občasne presaditve ledvic živih sorodnih darovalcev. Prvo presaditev ledvice umrlega darovalca sta omogočila leta 1985 sprejeti transplantacijski zakon ter naslednjega leta sprejeti Pravilnik o ugotavljanju možganske smrti. Obenem so se pričele pojavljati zamisli o presaditvah ostalih organov ter o odvzemu več organov pri umrlem darovalcu, zaradi česar se je pojavila potreba po sodelovanju med različnimi medicinskimi strokami znotraj Kliničnega centra. Nadaljnja širitev in razvoj transplantacijske dejavnosti sta zahtevala organizacijo tega medicin-

skega področja po zgledu tujih držav, ki so takšen sistem že razvijale in uspešno uvedle v prakso.³⁻⁷

Ustanovitev Slovenija-transplanta je bila potrebna zaradi varnega vodenja donorskega ter transplantacijskega dela dejavnosti. Slovenija-transplant danes opravlja nadzorstveno, izobraževalno in organizacijsko vlogo, vodi evidence sledljivosti darovanih organov in evidence prejemnikov ter skrbi za kakovost in varnost v sistemu za transplantacijsko dejavnost. Hkrati z organizacijo dejavnosti na državni ravni se pojavlja tudi potreba po mednarodnem sodelovanju. Pri presaditvi ledvice je namreč za uspešnost ključna visoka tkivna skladnost. Pri presaditvah ostalih organov sta sicer pomembni le skladnost krvne skupine in velikost organa, vendar prihaja do različnih potreb po organih ob določenem času, predvsem pri nujnih presaditvah. Zato so pri mednarodnem povezovanju večje regije znatno povečane možnosti za pravočasno pridobitev ustreznega organa in s tem uspešno presaditev. Slo-

Slika 1: prof. dr. Mateja Bohinjec

venija je polnopravna članica neprofitne organizacije Eurotransplant, ki povezuje osem držav in skrbi za dodeljevanje organov, vodenje registra in razvoj.^{8,9}

Prispevek se dotika predvsem organizacijskega dela transplantacijske dejavnosti in ne obravnava zgodovine presaditve posameznih organov, tkiv (roženica, kosti, koža) ter krvotvornih matičnih celic.

Prvi večorganski odvzem

Slovenska ekipa se je leta 1990 seznanila s tehniko večorganskega odvzema na II. transplantacijskem tečaju v Zagrebu.⁶ V istem letu so v Kliničnem centru (KC) tudi samostojno izvedli dva večorganska odvzema. Pri prvem je nato bodoči profesor dr. Alojz Pleskovič presadil trebušno slinavko, pri drugem pa je bodoči docent dr. Tone Gabrijelčič presadil srce.⁷

Pridobivanje darovalcev je bilo takrat težavno, saj ni obstajala organizacija, ki bi skrbelo za izvajanje transplantacijske dejavnosti. Nujno je bilo vzpostaviti predvsem centralno koordinacijo, ki bi omogočila povezavo z regionalnimi

bolnišnicami in s tem prepoznavanje ter pridobivanje možnih darovalcev.^{6,10}

Z obvladovanjem tehnike večorganskega odvzema se je pojavila tudi potreba po uskladitvi delovanja vseh udeleženi medicinskih strok. Prvi sestanki njihovih predstavnikov so potekali v KC. Na njih so sodelovali specialisti kirurgi, intenzivisti, anesteziologi in pediatri. Vodja Centra za tipizacijo tkiv (CTT) prof. dr. Mateja Bohinjec se je sprva sestankom pridružila zato, da bi se pogovorili o možnostih pospešitve postopka tipizacije in s tem časovnega prihranka pri ugotavljanju tkivne skladnosti med darovalcem in potencialnim prejemnikom ledvice. Zaradi njenega sodelovanja s tujimi strokovnjaki na področju transplantacijske dejavnosti je že dobro poznala pomen dobre organizacije pri izvedbi. Sodelujočim na sestankih je predstavila prednosti takšne organizacije in že takrat predvidela možnost sodelovanja Slovenije z Eurotransplantom (ET).^{6,10}

Ustanovitev razširjenega strokovnega kolegija za transplantacijo

Razširjeni strokovni kolegij za transplantacijo (RSKT) je nastal, da bi s svojim delovanjem pripeljal do nacionalne organizacije za presaditev organov in tkiv. Predlog zanj je konec leta 1991 Odboru za zdravstvo pri Skupščini Republike Slovenije podala prof. Bohinjčeva. Obenem je leta 1992 dekanskemu kolegiju Medicinske fakultete (MF) podala predlog za imenovanje članov RSKT. Prva seja novoustanovljenega RSKT je potekala oktobra 1992. Prva predsednica RSKT je postala prim. Jasna Vončina (Slika 2), ki se je za ustanovitev nacionalne organizacije za transplantacijo zavzemala že na sestankih interesne skupine za transplantacijo pri Kliničnem centru.¹¹⁻¹³

Slika 2: prim. Jasna Vončina

RSKT je svojo dejavnost usmeril v ustanovitev Slovenija-transplanta.

Elaborat Slovenija-transplant

Elaborat, ki so ga napisali člani RSKT, na podlagi katerega bi namenili zagonska sredstva za ustanovitev Javnega zavoda Slovenija-transplant (ST), je nastal na zahtevo Zavoda za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS). V elaboratu je moral biti opredeljen celoten program delovanja z vsemi predvidenimi stroški.^{14,15} Pripravljen je bil junija 1993, njegovi urednici sta bili profesorica dr. Mateja Bohinjec in prim. Jasna Vončina.¹⁶

V elaboratu so bila definirana vsa področja delovanja Javnega zavoda Slovenija-transplant. Na podlagi elaborata bi zavod lahko tudi takoj ustanovili in vzpostavili nacionalno transplantacijsko mrežo. Nacionalni sistem transplantacij bi organizacijsko in strokovno oblikovali v skladu z evropskimi sistemi, kar bi v prihodnje omogočilo povezovanje s sorodnimi mednarodnimi organizacijami.¹⁶

Elaborat je vseboval predlagane prehodne ukrepe, ki bi veljali do ustanovitve Slovenija-transplanta. Natančno je bil opisan tudi nacionalni donorski program, ki je zajemal pridobivanje darovalcev: ugotavljanje možganske smrti, obveščanje sorodnikov, odvzem organov in vodenje uradnih dokumentov o tem. Opredeljeni so bili tudi vzroki za pomanjkanje organov ter podani predlogi za odpravo le-teh. Kot osnovni pogoj za uspešno delovanje je bila navedena povezava z regionalnimi bolnišnicami ter koordinacija nacionalnega donorskega programa. Opredeljene so bile tudi naloge koordinacijske službe, naloge in pooblastila dežurnega koordinatorja ter nacionalnega koordinatorja.¹⁶

Pripravljeni sta bili tudi dve obvezni navodili Ministrstvu za zdravstvo, in sicer Obvezno navodilo o priglavitvi vseh umrlih oseb, ki so potencialni darovalci organov, ter Obvezno navodilo o mednarodnem sodelovanju.¹⁶

Narejeni so bili izračuni zagonskih stroškov ter izračun stroškov enoletnega delovanja transplantacijskega programa. Hkrati je bila podana tudi primerjava stroškov zdravljenja ledvične odpovedi z dializo s stroški zdravljenja s presaditvijo ledvice.¹⁶

Na Zavodu za transfuzijo krvi (ZTK) je bil tedaj ustanovljen tudi sedež koordinacije programa Slovenija-transplant, kjer so s pomočjo prof. Bohinjčeve dobili v uporabo pisarno in tajniško podporo.⁶

Na podlagi elaborata in sklepa Zdravstvenega sveta je ZZZS odobril sredstva, ki so bila nakazana na žiro račun pri ZTK, kjer so se vodila na ločenem seznamu. Nakazan je bil le del odobrenih sredstev. Po programu iz elaborata so bila sredstva nato porabljena za nakup opreme, potrebne za transplantacijsko dejavnost v donorskih bolnišnicah, Kliničnem centru in CTT.¹⁷⁻²²

Slika 3: prof. dr. Zoran Arnež

Pobude pristojnim organom

Pred izdelavo zagonskega elaborata Slovenija-transplant in tudi pozneje, med letoma 1992 in 1996, je bilo pristojnim organom podanih več neposrednih pobud in predlogov za takojšnjo ustanovitev Javnega zavoda Slovenija-transplant in ureditev področja transplantacijske dejavnosti. Pristojni organi so takrat sprejeli več sklepov, ki pa se niso uresničili. Kljub neprestanim aktivnostim predsednice RSKT prim. Jasne Vončina in ostalih sodelavcev RSKT do ustanovitve ni prišlo.²³⁻²⁹

Problematika transplantacijske dejavnosti je postala ena prednostnih tem Zdravstvenega sveta, šele leta 1996, ko je prevzel njegovo vodstvo kirurg prof. dr. Zoran Arnež (Slika 3).³⁰ Takrat so bili sprejeti številni sklepi, ki naj bi omogočili čimprejšnjo ustanovitev Slovenija-transplanta. Med ukrepe je spadal tudi sklep o začasni ustanovitvi Transplantacijske službe v Kliničnem centru Ljubljana, ki bi delovala do ustanovitve Slovenija-transplanta. Predvidena je bila tudi 24-urna koordinacija ter zagotovitev ustreznega delovnega prostora znotraj Kliničnega centra.^{31,32}

Medtem so se na pobudo RSKT pričeli tudi postopki za pripravo nove slovenske zakonodaje na področju transplantacijske dejavnosti, saj obstoječi

zakon iz leta 1985 ni omogočal ustanovitve javnega zavoda.²⁶

Vzpostavitev 24-urne centralne koordinacije

Sklepi, ki jih je na svojih sejah leta 1996 sprejel Zdravstveni svet, niso imeli takojšnjega učinka. Postopkov ustanavljanja transplantacijske službe v Kliničnem centru takratno vodstvo ni niti začelo, zato je RSKT pripravil »operativni program« transplantacijske službe. Nalogo vzpostavitve koordinacijske službe za transplantacijsko dejavnost v Kliničnem centru pa je prevzel šele prof. Arnež, ko je leta 1997 postal predstojnik Kirurške klinike Kliničnega centra.^{33,34}

Pričetek delovanja je bil pogojen z ustreznim prostorom, komunikacijsko tehnologijo, imenovanjem vodje koordinacijske službe, priučitvijo koordinatorjev za 24-urno službo in administrativno podporo. Prof. Arnež je priskrbel tudi prvi mobilni telefon, ki je omogočal 24-urno koordinacijo v okviru Kirurške klinike KL.^{35,36}

S koordinacijo so začele prim. Jasna Vončina, doc. dr. Tadeja Pintar in mag. Tatjana Pintar. Od marca do konca junija 1998 so si mobilni telefon za koordinacijo predajale volontersko, nato pa je prof. Arnež uredil tudi financiranje koordinacije.³⁷

Medtem je potekalo aktivno mednarodno sodelovanje. Eurotransplantu je Slovenija lahko ponudila organe, za katere pri nas niso našli ustreznega prejemnika. Organov pa iz področja Eurotransplanta niso pričeli prejemati vse do uradnega podpisa pogodbe o sodelovanju.⁶ Zaradi prevoza organov preko državne meje je bilo potrebno urediti tudi sodelovanje z obmejnimi organi ter vso dokumentacijo.³⁸

Ustanovitev Transplantacijskega centra

Transplantacijska služba je marca 1998 postala Transplantacijski center v sklopu Kirurške klinike KC, ki jo je vodil prof. Arnež. Transplantacijska dejavnost je bila v tistem času financirana iz sredstev Kirurške klinike. Prof. Arnež je za Transplantacijski center pridobil tudi ustrezen prostor znotraj Kliničnega centra, ki je še danes del pozneje ustanovljenega Slovenija-transplanta.^{35,39,40}

Pomembno pri pridobivanju potencialnih darovalcev je bilo sodelovanje z regijskimi bolnišnicami. Zato je RSKT najprej izdelal opis nalog bolnišničnega in nacionalnega transplantacijskega koordinatorja. RSKT je nato v sodelovanju z direktorji regijskih bolnišnic pripravil poimenski predlog imenovanja bolnišničnih transplantacijskih koordinatorjev, ki so že sodelovali z RSKT in bili ustrezno usposobljeni za opravljanje te naloge.^{41,42} Koordinatorji so bili slovesno imenovani marca 1998 na podiplomskem seminarju »Transplantacija organov in tkiv«. ^{36,43,44} Tako je sodelovanje z donorskimi bolnišnicami steklo in v praksi je zaživela nacionalna transplantacijska mreža. Obenem so bili postavljeni tudi temelji za ustanovitev samostojnega Javnega zavoda Slovenija-transplant.⁶

Pridruževanje in podpis pogodbe z Eurotransplantom

Temelj za začetek pogajanj o možnostih vključitve Slovenije v Eurotransplant je bilo celostno delovanje transplantacijskega programa. To je vključevalo centralno koordinacijo, sodelovanje z donorskimi bolnišnicami, službo za ugotavljanje možganske smrti, urejene delovne prostore, komunikacijska sredstva in administracijo.

Pridružitve Slovenije Eurotransplantu je bil vseskozi cilj skupine, ki je vodila postopke ustanavljanja Slovenija-transplanta. Zato se je dejavnost od samega začetka razvijala v skladu z zahtevami Eurotransplanta.⁶ Pomoč pri urejanju pridružitve in podporo v upravnem odboru Eurotransplanta je Sloveniji nudil prof. dr. Ferdinand Mühlbacher, predstojnik kirurške klinike dunajske splošne bolnišnice (AKH).⁴⁵ Po pridobitvi vseh podatkov o delovanju slovenskega Transplantacijskega programa je Eurotransplant junija 1999 pristal na podpis pogodbe in sporočil pogoje pridružitve. V času pridruževanja in podpisa pogodbe še ni bil sprejet novi transplantacijski zakon, ki bi omogočil uradno ustanovitev Slovenija-transplanta. Ministrstvo za zdravje je zato za podpis pogodbe z Eurotransplantom pooblastilo Klinični center Ljubljana, pod okriljem katerega je takrat še vedno deloval Transplantacijski center. Pogodba je bila podpisana septembra 1999, uradno sodelovanje pa se je začelo 1. 1. 2000.⁴⁶⁻⁴⁹

Ustanovitev Javnega zavoda Slovenija-transplant

Zakon, ki je omogočil ustanovitev Slovenija-transplanta, je bil sprejet leta 2000. Ustanovitelj Javnega zavoda za presaditev organov in tkiv Slovenija-transplant (skrajšano Slovenija-transplant) je bila Vlada Republike Slovenije. Sklep o ustanovitvi je bil sprejet 16. 11. 2000. Na podlagi omenjenega sklepa so stekle priprave za ustanovitev Javnega zavoda Slovenija-transplant. Vršilka dolžnosti direktorja je postala prim. Danica Avsec, takrat bolnišnični transplantacijski koordinator v mariborski bolnišnici. Mariborski Klinični center je tudi izjemno dobro sodeloval v donorskem programu. Na drugi seji zavoda je bil sprejet statut, hkrati so potekali tudi dogovori o razmejitvi financ s Kliničnim cen-

trom Ljubljana. Pridobiti so uspeli tudi dodatne prostore v Kliničnem centru. Pogoji za popolnoma samostojno delovanje zavoda so z razmejitvijo pristojnosti in financ med Kliničnim centrom in Slovenija-transplantom bili izpolnjeni 1. 4. 2002.^{8,50-55}

Razpravljanje

Ustanovitev Slovenija-transplanta je bila težavna in dolgotrajna iz več razlogov: najprej je bilo potrebno ustanoviti ustrezno telo, ki bi prevzelo vodenje ustanavljanja transplantacijske organizacije. V ta namen je bil leta 1992 ustanovljen RSKT. Hkrati je bilo potrebno opredeliti vse pristojnosti in naloge transplantacijske organizacije, pri čemer so si člani RSKT lahko pomagali s primeri dobre prakse iz tujine. Kmalu po ustanovitvi RSKT je bil izdelan elaborat Slovenija-transplant, ki je zajemal vse potrebne vidike ustanovitve transplantacijske organizacije in transplantacijske mreže. Kljub aktivnemu delovanju RSKT in številnim pobudam pristojnim organom za ustanovitev Slovenija-transplanta je bil napredek le neznat. Težava je bila predvsem v nerazumevanju pomena ureditve transplantacijske dejavnosti pri državnih uradnikih. Za ustanovitev Slovenija-transplanta ni obstajala nikakršna zakonska podlaga, hkrati pa je bila ustanovitev takšne organizacije povezana s črpanjem denarja iz državnega proračuna. Med letoma 1992 in 1998 je RSKT aktivno poskušal doseči izboljšanje razmer ter izobraziti vse sodelujoče, ki bi lahko prispevali k ustanovitvi transplantacijske organizacije. Do dokončne ustanovitve Slovenija-transplanta je bilo potrebno premostiti številne ovire, tako finančne, kadrovske in prostorske, ter sprejeti nekaterečasne ukrepe,

kot je bila na primer ustanovitev Transplantacijskega centra v Kirurški kliniki Kliničnega centra. Le na tak način je bil možen takojšen zagon transplantacijske dejavnosti s 24-urno koordinacijo ob vzemanju za sprejem zakonske podlage za ustanovitev Slovenija-transplanta, ki je nato uradno prevzel vodenje dejavnosti. Slovenija-transplant je bil od samega začetka zastavljen tako, da bi se Slovenija lahko čim prej vključila v Eurotransplant.

Sklep

Prizadevanja za ustanovitev ustrezne transplantacijske organizacije so se pričela s sestanki skupine za transplantacije v okviru Kliničnega centra Ljubljana. Preko ustanovitve RSKT, ki je pripravil elaborat Slovenija-transplant ter skrbel za stalne pobude pristojnim organom z vmesnimi rešitvami, kot sta bili Transplantacijska služba in kasneje Transplantacijski center, je novo sprejeti zakon o transplantacijski dejavnosti končno izpolnjeval pogoj za ustanovitev Slovenija-transplanta. Ureditev področja transplantacijske medicine v Sloveniji je privedla do sistema, ki je varen, zanesljiv in pregleden. Hkrati Slovenija-transplant že od ustanovitve izpolnjuje vse pogoje za polnopravno članstvo v mednarodni organizaciji Eurotransplant.

Zahvala

Zahvala velja vsem, ki so kakorkoli prispevali k nastanku zapisa (abecedno): prim. Danici Avsec, prof. dr. Mateji Bohinjec, Mirjani Čalić, dipl. m. s., prof. dr. Jožetu Drinovcu, prim. prof. dr. Aljoši Kandusu, Lei Lampret, prim. Jasni Vočina.

Literatura

1. Arhiv Inštituta za zgodovino medicine (AIZM). Intervju s prof. dr. Matejo Bohinjec, Ljubljana, 9.1.2013, p. 1–2.
2. Luzar S: Zgodovina novodobnega presajanja organov, sedanje stanje in razvoj. *Med Razgl.* 1988; 27 Suppl 3: 335.
3. AIZM. Intervju s prof. dr. Jožetom Drinovcem, dr. med., Ljubljana, 21.11.2012, p.1–2.
4. Čižman B, Drinovec J, Kandus A, et. al. Presaditev ledvice živega dajalca. *Med Razgl.* 1988; 27 Suppl 3: 457–9.
5. AIZM. Intervju s prof. dr. Aljošo Kandusom, dr. med., Ljubljana, 14.5.2013, p.1–2.
6. AIZM. Intervju s prim. Jasno Vončina, dr. med., Ljubljana, 20.6.2013, p.1–2.
7. Avsec Letonja D, Vončina J. Transplantacijska dejavnost. Ljubljana: Slovenija-transplant; 2006.
8. Slovenija-transplant: Zavod Republike Slovenije za presaditev organov in tkiv [internet]. Ljubljana: SLOVENIJA-TRANSPLANT; c2005–2012 [citirano 2013 Jun 28]. Dosegljivo na: <http://www.slovenija-transplant.si/>.
9. Eurotransplant: international foundation [internet]. Leiden: Eurotransplant International Foundation; c2000–2012 [citirano 2012 Jun 28]. Dosegljivo na: <http://www.eurotransplant.org/cms/>.
10. Vončina J. Prepričanje o nujnosti prehoda na mrtvega darovalca. V: Glonar L. Zdravniški utrinki : sto in več pogovorov ali pripovedi. Celje: Mohorjeva družba; 2004. p. 284–9.
11. Arhiv Slovenija-transplant (AST). Prispevek k osnutku Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju: Transplantacija ledvice umrlih nesrodnih darovalcev (Zavod Republike Slovenije za transfuzijo krvi, prof. dr. Mateja Bohinjec, Skupščini Republike Slovenije, Odboru za zdravstvo), Ljubljana, 5.12.1991. p. 1.
12. AST. Klinična transplantacija v Sloveniji (Zavod Republike Slovenije za transfuzijo krvi: prof. dr. Mateja Bohinjec, Zdravstvenemu svetu pri MZDSV). Ljubljana, 12.3.1992. p. 1.
13. AST. Predlog za imenovanje članov Razširjenega strokovnega kolegija za transplantacijo (Zavod za transfuzijo krvi, prof. dr. Mateja Bohinjec Medicinski fakulteti v Ljubljani, dekanskemu kolegiju). Ljubljana, 3.7.1992, p. 1.
14. AST. Predlog za začetno financiranje nacionalnega transplantacijskega sistema z denarno donacijo ZZS-ju. Ljubljana, 9.11.1992.
15. AST. Sofinanciranje pri vzpostavljanju nacionalnega transplantacijskega programa iz proračunskih sredstev Republike Slovenije, Ljubljana, 11.11.1992.
16. AST. Slovenija-transplant, Nacionalni sistem zdravstvenega varstva s področja transplantacije organov in tkiv, Zagon, organiziranost in financiranje, Ljubljana, maj 1993.
17. AST. Črpanje zagonskih sredstev za Slovenija-transplant (RSKT, Zdravstvenemu svetu pri MZDSV). Ljubljana, 16.6.1993.
18. AST. Nakazilo odobrenih sredstev (RSKT, prošnja na ZZS). Ljubljana, 1.7.1993.
19. AST. Prošnja za omogočeno čimprejšnje črpanje zagonskih sredstev (RSKT, Ministrstvu za zdravstvo). Ljubljana, 8.7.1993.
20. AST. Prošnja za odprtje posebnega računa za zagonska sredstva za program transplantacij (ZTK na Pravno službo SDK). Ljubljana, 26.8.1992.
21. AST. Dopis ZZS. Ljubljana, 6.9.1993.
22. AST. Podatki o izvršenih dobavah po prejemnikih (Zavod RS za transfuzijo krvi na RSKT). Ljubljana, 2.6.1994.
23. AST. Klinična transplantacija v Sloveniji (Zavod Republike Slovenije za transfuzijo krvi: prof. dr. Mateja Bohinjec Zdravstvenemu svetu pri MZDSV). Ljubljana, 12.3.1992.
24. AST. Ustanovitev javnega zavoda SLOVENIJA-TRANSPLANT (RSKT na MZDSV). Ljubljana, 14.12.1992.
25. AST. Zahteva po ustanovitvi javnega neprofitnega zavoda SLOVENIJA TRANSPLANT (RSKT Ministru za zdravstvo). Ljubljana, 16.12.1993.
26. AST. Zapisnik 8. seje RSKT. Ljubljana, 21.6.1994.
27. AST. Zapisnik 9. seje RSKT. Ljubljana, 20.9.1994.
28. AST. Zapisnik 10. seje RSKT. Ljubljana, 7.12.1994.
29. AST. Vzpostavite nacionalne transplantacijske mreže – Slovenija-transplant (RSKT na Ministrstvo za zdravstvo). Ljubljana, 18.9.1996.
30. AST. Povzetek zapisnika 49. seje Zdravstvenega Sveta, Ministrstvo za zdravstvo. Ljubljana, 1.8.1996.
31. AST. Povzetek zapisnika 50. seje Zdravstvenega Sveta, Ministrstvo za zdravstvo. Ljubljana, 16.09.1996.
32. AST. Povzetek zapisnika 53. seje Zdravstvenega Sveta, Ministrstvo za zdravstvo. Ljubljana, 12. 12. 1996.
33. AST. Dopis (RSKT za prof. Kebra). Ljubljana, 23.9.1997.
34. AST. Dopis (RSKT za g. Gregorja Cerkvénika). Ljubljana, 28.10.1997.
35. AST. Dopis predstojnikom kliničnih oddelkov (prof. Zoran Arnež, KC Ljubljana, SPS Kirurška klinika). Ljubljana, 30.12.1997.
36. AST. Zapisnik 19. seje RSKT. Ljubljana, 11.2.1998.
37. AST. Dopis (Klinični center Ljubljana, SPS Kirurška klinika za Transplantacijski center). Ljubljana, 22.6.1998.
38. AST. Dopis Ministrstva za finance vsem carinaricam: Uvoz, izvoz in tranzit človeških organov, ki so namenjeni transplantaciji. Ljubljana, 29.10.1997.
39. AST. Pripomba na zapisnik 9. sestanka Delovne skupine za transplantacijsko dejavnost v okviru SPS Kirurška klinika z dne 20.4.1998 (prof. Arnež za prof. Gadžijeva, vodjo delovne skupine za transplantacijsko dejavnost v okviru SPS Kirurška klinika). Ljubljana, 7.5.1998.
40. AST. Prepis inventarja (Dopis RSKT za g. Gregorja Cerkvénika, poslovnega direktorja SPS Kirurške klinike). Ljubljana, 5.5.1998.
41. AST. Opis nalog bolnišničnega in nacionalnega transplantacijskega koordinatorja. Ljubljana, 25.11.1996.
42. AST. Zapisnik 16. redne seja RSKT. Ljubljana, 5.2.1997.

43. AST. Predlogi imenovanja za bolnišničnega transplantacijskega koordinatorja (Direktorji regionalnih bolnišnic na Ministrstvo za zdravje). Celje, Izola, Jesenice, Nova Gorica, Novo Mesto, Murska Sobota, Maribor, Ptuj, Slovenj Gradec; november in december 1997.
44. AST. Seznam bolnišničnih koordinatorjev za transplantacijo in predlogi za imenovanje posameznih zdravnikov na to mesto november in december 1997.
45. AST. Abteilung für Transplantation (AKH Wien, Universitätsklinik für Chirurgie za RSKT). Dunaj, 21.4.1998.
46. AST. Government of the Republic of Slovenia: Conclusion (No. 544-07/99-1 (B)). Ljubljana, 29.7.1999.
47. AST. Obisk dr. Persijna in g. Cohena, medicinskega in poslovnega direktorja Eurotransplanta, Program za 6. in 7. september, 1999 (SPS Kirurška klinika, Transplantacijski center). Ljubljana, 27.8.1999.
48. AST. Vabilo na svečan podpis sporazuma o pristopu Slovenije k Eurotransplantu (KC Ljubljana). Ljubljana, 31.8.1999.
49. AST. Pogodba o sodelovanju med Kliničnim centrom Ljubljana, Transplantacijski center SPS Kirurške klinike Republike Slovenije in Mednarodno fundacijo Evrotransplant. Ljubljana, dne 7.9.1999.
50. Finančno ministrstvo: Poročevalec št. 37. Ljubljana, 1998.
51. AST. Sklep vlade RS št. 508-01/2000-1. Ljubljana, 16.11.2000.
52. AST. Sklep Vlade RS, št: 125-06/98-9. Ljubljana, 23.11.2000.
53. AST. Dopis (prim. Danice Avsec Letonja za Ministra za zdravstvo). Ljubljana, 22.12.2000.
54. AST. Statut Zavoda Republike Slovenije za presaditev organov in tkiv. Ljubljana, 20. 6. 2001.
55. AST. Dopis (Transplantacijski center SPS Kirurške klinike za poslovno direktorico SPS Kirurške klinike). Ljubljana, 4.6.2001.